

Kociszewski, Aleksander

Stanisław Pazyra (1904-1971)

Rocznik Mazowiecki 20, 122-125

2008

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Aleksander Kociszewski

Stanisław Pazyra (1904–1971)

W pewnym uproszczeniu można powiedzieć, że czynne życie Stanisława Pazyry skupiało się wokół trzech miast – Lwowa, Warszawy i Ciechanowa, owocując działaniami na rzecz książki polskiej, pracami nad dziejami miast i wysiłkiem włożonym w organizowanie nowoczesnych badań regionalnych na Mazowszu¹.

Urodził się w Ciechanowie 7 maja 1904 r. jako pogrobowiec, syn Franciszka i Aleksandry z Tomaszewskich. W 1925 r. otrzymuje świadectwo dojrzałości w Państwowym Gimnazjum im. Zygmunta Krasińskiego. Warunki materialne zmuszają go do podjęcia pracy w Wydziale Powiatowym Sejmiku Ciechanowskiego w charakterze sekretarza Powiatowej Rady Szkolnej, referenta Opieki Społecznej, wreszcie zastępcy sekretarza wydziału Powiatowego. Każdą wolną chwilę poświęcał jednak harcerstwu, z którym związał się od momentu powstania w 1916 r. Ciechanowskich Drużyn Harcerskich – osiągnąwszy szarżę komendanta hufca.

Dzięki otrzymanemu od Sejmiku stypendium w styczniu 1927 r. rozpoczyna studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Po uzyskaniu dyplomu magistra filozofii (czerwiec 1930) pracuje jako asystent w Zakładzie Historii Społecznej i Gospodarczej, a następnie starszy asystent w Zakładzie Historii Średniowiecznej i Nauk Pomocniczych Historii, gdzie poza prowadzeniem proseminarium i ćwiczeń z paleografii i administracji zajmował się również biblioteką zakładową. W 1933 r. otrzymuje dyplom doktora filozofii za pracę *Studia z dziejów miast mazowieckich*, przygotowaną pod kierunkiem prof. F. Bujaka. W tymże roku zostaje członkiem Komisji Historycznej Lwowskiego Towarzystwa Naukowego.

Pod kierunkiem profesorów J. Paśnika i F. Bujaka zainteresowania badawcze S. Pazyry skupiły się wokół dziejów miast i zagadnień demograficznych, poszerzone z czasem o problematykę kulturalno-oświatową. Problemom tym poświęcił kilkanaście recenzji opublikowanych głównie w „Rocznikach Dziejów Społecz-

---

¹ Zbiory Ciechanowskiego Towarzystwa Naukowego obejmujące pisma i listy S. Pazyry, wspomnienia Heleny Pazyrzyny, kolegów i współpracowników.

nych i Gospodarczych” oraz na łamach „Kwartalnika Historycznego”. Uczestniczy w opracowaniu materiałów źródłowych zgromadzonych przez prof. F. Bujaka (12 tek), przeznaczonych do opublikowania w kolejnych tomach *Kodeksu Małopolskiego*. Na zlecenie Związku Miast Polskich przygotowuje bibliografię miast, ale publikację uniemożliwiła wojna (niestety zebrane materiały uległy zniszczeniu we wrześniu 1939). Prowadzi też własne badania nad lokacjami miejskimi na Mazowszu, publikując w 1939 r. we Lwowie poszerzoną wersję dysertacji doktorskiej pt. *Studia z dziejów miast na Mazowszu od XIII do początków XX wieku*.

W połowie 1935 r. rozpoczyna pracę w Wydawnictwie Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie na stanowisku wicedyrektora. Gdy w 1938 r. Ossolineum organizuje Oddział Warszawski, zostaje powierzona mu funkcja pełnomocnika Oddziału z zachowaniem stanowiska wicedyrektora Zakładu. Na tym stanowisku zastaje go wybuch wojny.

Bierze udział w kampanii wrześniowej, walcząc m.in. w obronie Lwowa. Po kapitulacji stolicy wraca zaopatrzony w pełnomocnictwo do rozporządzania majątkiem Zakładu na terenie okupowanym przez Niemców. Dokonuje wówczas fikcyjnej sprzedaży, w wyniku której powstaje „Księgarnia Ossolineum – właściciel Juliusz Goźliński”. Nowy „właściciel” uczynił S. Pazyrę pełnomocnikiem zakupionego majątku. Jednocześnie przeprowadzono fuzję z Państwowym Wydawnictwem Książek Szkolnych, zagrożonego sekwestrem całego majątku. Dzięki tym posunięciom dysponowano olbrzymią ilością książek, szczególnie podręczników szkolnych, które stopniowo rozprowadzono dla potrzeb tajnego nauczania. Akcja ta zostaje poważnie zahamowana, gdy 15 lipca 1942 r. S. Pazyra zostaje aresztowany pod zarzutem „przechowywania i rozpowszechniania zakazanych książek”. Tylko dzięki usilnym staraniom przyjaciół zostaje zwolniony z Pawiaka 9 stycznia 1943 r.

Przez cały okres okupacji przewodniczy Naczelnej Radzie Księgarstwa Polskiego, która nie tylko dbała o zabezpieczenie i upowszechnienie książki polskiej, ale też udzielała zasiłków na prowadzenie prac naukowych. Pośredniczyła w dokonywanych przez Radę Główną Opiekuńczą fikcyjnych zakupów księgozbiorów od uczonych i pisarzy najbardziej potrzebujących pomocy. O wielostronnej pracy Rady świadczą jej decyzje (zrealizowane dopiero w okresie powojennym), np. wprowadzenie metryki książki, organizacja szkolnictwa księgarskiego, przekształcenie „Urzędowego Wykazu Druków” w „Przewodnik Bibliograficzny”.

W latach 1945–1951 jest organizatorem i dyrektorem Państwowych Zakładów Wydawnictw Szkolnych. Jednocześnie w latach 1948–1951 pełni obowiązki dyrektora Biura Wydawniczego Komitetu Upowszechnienia Książki. Od kwietnia 1951 r. do końca 1953 r. organizuje Państwowe Wydawnictwo Naukowe, będąc wicedyrektorem tej instytucji. W końcu 1953 r. przechodzi do pracy w Polskiej Akademii Nauk, pełniąc kolejno obowiązki dyrektora Biura Wydawnictw, sekretarza Komisji Wydawnictw Naukowych, dyrektora Biblioteki PAN w Warszawie (1958–1963). W czerwcu 1963 r. obejmuje kierownictwo Pracowni Bibliograficznej Zakładu Dokumentacji Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN i na tym stanowisku pozostaje do końca pracowitego życia.

Jest oczywiste, że w pierwszych latach powojennych nawał zajęć zawodowych i społecznych uniemożliwił prowadzenie intensywniejszych badań naukowych.

Dopiero po przejściu do PAN wznawia prace nad dziejami miast mazowieckich. Rezultatem tych wysiłków była książka *Geneza i rozwój miast mazowieckich* (1959), będąca rozszerzeniem i uzupełnieniem rozprawy doktorskiej wydanej w 1939 r. Obydwie prace stały się podstawą do studiów nad przeszłością gospodarczo-społeczną miast tego regionu.

W tych latach kolejny raz rozpoczął gromadzenie materiałów do retrospektywnej bibliografii Mazowsza i Podlasia. Dzieło to doprowadzone do 1963 r. nie doczekało się efektu edytorskiego, zaś zgromadzone materiały i tym razem zaginęły.

Jako popularyzator wiedzy historycznej dał się poznać w okresie obchodów milenijnych. Był organizatorem badań i inicjatorem szeregu monografii miast mazowieckich. Czynnikiem uczestniczył w licznych w tym okresie sesjach naukowych, wygłaszając referaty dotyczące przeszłości Ciechanowa, Mławy, Nasielska, Pułtuska, Zakroczymia, Siennicy, Czerwińska, Sochaczewa i wielu innych miejscowości. Niektóre referaty były upowszechniane w formie maszynopisów powielanych, jak *Studium historyczno-urbanistyczne miasta Warki* (1964) czy *Mazowsze mławskie. Rys historyczny* (1966), inne publikowane w czasopismach takich, jak „Notatki Płockie”, „Pięć Rzek”, „Nauczyciel Krajoznawca na Mazowszu” lub też w wydawnictwach zwartych².

Poważnym wkładem do historii miast było dwutomowe wydawnictwo *Miasta Polskie w Tysiącleciu* (1965, 1967), gdzie poza pracą koncepcyjną, organizacyjną i redakcyjną, zamieścił przedmowę i bibliografię. Pod jego redakcją ukazały się także: *Mazowieckie Tysiąclecie* (1960), *Millenium Ciechanowa* (1969), *Szkice z dziejów Nasielska i dawnej Ziemi Zakroczymskiej* (1970).

Intensywnie pracował też nad dziejami książki polskiej, czego rezultatem była publikacja *Z dziejów książki polskiej w czasie drugiej wojny światowej* (1970) oraz liczne artykuły w czasopismach popularnonaukowych. Był też jednym z trzech redaktorów *Encyklopedii wiedzy o książce* (1971).

Szczególną aktywność przejawiał w działaniach zmierzających do nadrobienia „historiograficznego zapóźnienia Mazowsza”. Wraz z prof. Stanisławem Herbstem i dr. Jerzym Antoniewiczem kierował pracami zmierzającymi do zorganizowania Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych, będącego wyrazem nowatorskiego podejścia do badań regionalnych w oparciu o sieć terenowych stacji naukowych, skupiających miejscową inteligencję o zainteresowaniach naukowych. Jako rodowity Ciechanowianin był konsekwentnym zwolennikiem powołania Stacji Naukowej MOBN w Ciechanowie. Dzięki wsparciu ze strony S. Herbsta wstępne prace organizacyjne w tym zakresie rozpoczął z Aleksandrem Kociszewskim (wówczas jeszcze studentem Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego) już w maju 1967 r. – na kilka miesięcy przed oficjalnym powołaniem MOBN. Przez cały czas był opiekunem naukowym tej placówki, a w 1971 r. prowadził seminarium doktoranckie z zakresu wiedzy o regionie.

7 grudnia 1968 r., na zebraniu naukowym towarzyszącym oficjalnemu otwarciu Stacji Naukowej MOBN w Ciechanowie, wygłasza referat *Stan badań nad regionem ciechanowskim a zadania Stacji Naukowej MOBN w Ciechanowie*. Autor wiąże powstanie nowej placówki z radykalnymi zmianami światopoglądu i mentalności, oraz uaktywnieniem

² Zob. A. Kociszewski, *Docent dr Stanisław Pazyra (7 V 1904–30 XII 1971)*, „Zapiski Ciechanowskie” I: 1973, s. 57–64, ibidem, *Bibliografia prac Stanisława Pazyry*, s. 64–70.

społeczeństwa „któremu przestaje wystarczać dotychczasowy sposób bytowania”. Podkreśla jednocześnie, że realizacja oczekiwań „wymaga [...] zorganizowanego wysiłku aktywu społecznego, na który też spadają nowe i trudne zadania”. Do realizacji tych nowych i trudnych zadań konieczne stało się powołanie „regionalnego ośrodka inicjującego i koordynującego działalność w tym zakresie oraz konsultacyjnego dla wszystkich zainteresowanych”. Kreśląc perspektywiczne zadania, które w dużej mierze zachowały aktualność, zwracał uwagę, że „podjęcie prac badawczych uzależnione jest w pierwszym rzędzie od możliwości ludzkich oraz właściwego ustalenia hierarchii potrzeb”. Stacja Naukowa powinna więc położyć nacisk na gromadzenie i zabezpieczenie wszelkich materiałów źródłowych z całego regionu, jak też ułatwić korzystanie z opublikowanych źródeł zarówno w pracy badawczej, jak i popularyzacyjnej oraz oświatowej. Podkreślał wielokrotnie, że sprostanie oczekiwaniom możliwe jest tylko w wyniku wspólnych wysiłków badaczy, działaczy – zwłaszcza oświatowych – i miłośników przeszłości. Rozwinięciem tych myśli był referat pt. *Aktualny stan i potrzeby badawcze Północnego Mazowsza*, wygłoszony 14 marca 1971 r. na Sejmiku Kultury Północnego Mazowsza, zorganizowanym przez Stację Naukową MOBN w Ciechanowie.

Z Ciechanowem był związany również działalnością badawczą. Na zlecenie Towarzystwa Miłośników Ziemi Ciechanowskiej w ciągu kilku lat przygotował obszerną monografię *Dzieje Ciechanowa i Ziemi Ciechanowskiej*, której znaczenie naukowe wykracza poza region, ukazując gospodarczą i kulturalną rolę Mazowsza Północnego na przestrzeni dziejów³.

Przez kilka lat przygotowywał wydanie *Najstarszego opisu Mazowsza Jędrzeja Świącickiego*, w którym tekst oryginału z 1634 r. (*Topographia sive Masoviae descriptio auctore Andrea Swieckik*) uzupełniono o przekład H. Pazyryzny i studium źródłoznawcze S. Pazyry, objaśnione szczegółowymi przypisami. Ta bibliofilska pozycja ukazała się w 1974 r. ze wstępem Stanisława Herbsta (napisanym w listopadzie 1972 r.), który – równie, jak Autor – nie doczekał wydania *Topografii*.

Tok wielu rozpoczętych prac naukowych zakłóciło w listopadzie 1971 r. gwałtowne pogorszenie stanu zdrowia. Nie wstając już z łóżka, dyktuje najbliższym poprawki do *Dziejów Ciechanowa*... oraz referat przeznaczony na sesję z okazji 650-lecia Warki. W dniu 17 grudnia w zastępstwie Autora tekst odczytuje prof. Aleksander Gieysztor⁴.

Kilka dni później – 30 grudnia – Stanisław Pazyra zakończył życie. Ostatnią jego wolą było przekazanie księgozbioru w darze dla Stacji Naukowej MOBN w Ciechanowie. Zgasł zbyt wcześnie, ale dzięki swym badaniom naukowym złożył najpiękniejszy hołd Ziemi Rodzinnej. Nad Jego grobem na Cmentarzu Powązkowskim przemówił kolega z lat szkolnych, regionalista, współtwórca Towarzystwa Miłośników Ziemi Ciechanowskiej – Robert Bartołd. Powiedział:

Nie przeszedł po Ciechanowskiej Ziemi bez śladu. Ślady pozostały nie tylko w jego naukowych pracach wydanych i niewydanych, mówiących o pięknej przeszłości... pozostawił również trwały ślad w najnowszej historii Ciechanowa. Jego wkład i praca w Stacji Naukowej w Ciechanowie to jego zasługa... dla naszego miasta i naszej ziemi.

³ Po śmierci Autora przygotowaniem do druku zajął się A. Kociszewski. Praca ukazała się drukiem w 1976 r.

⁴ S. Pazyra, *Geneza i rozwój miasta Warki*, w: *Dzieje Warki 1321–1971. Studia i materiały*, Warszawa 1975, s. 48–58.